

A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

2006. NOVEMBER

116. SZÁM

VASY GÉZA

Az 1956-os forradalom egyik szellemi előkészítője: Illyés Gyula

I.

Bármilyen rövid korszakát, bármely versét, bármely jellegzetességét vizsgáljuk egy alkotónak, célszerű mindig az egészre is tekintettel lenni. Különösen indokolt ez, ha a vizsgálódásnak határozott eszmetörténeti, ideológiai, sőt politikai vonatkozásai vannak. Felerősíti ezt a kötelességet, ha az alkotói pálya jelentős időtartamú, az életmű terjedelmes, a közéleti szereplés is nagyszabású, a fogadtatás története pedig ellentmondásos. Illyés Gyula esetében mindezekről szó van, ráadásul a tárgyalandó témakör, az 1956-os forradalom utóélete is fordulatos, ma sem egyértelműen lezárt.

Illyés Gyula 1902 novemberében született, tehát a huszadik század gyermekének is nevezhető. A Tolna megyei Rácegrespuszta uradalmában volt cseléd, de szakmunkás: gépészkovács az édesapa, tehát a társadalom legmélyéről, de az ottani hierarchia mégis magas posztjáról indulhatott a tehetséges gyerek, aki indító élményként kapta a művelődés szükségességét, az olvasás kiolthatatlan szomját, az 1848-as forradalomnak és szabadságharcnak valamint Petőfi Sándor költészetének szellemi örökségét, valamint azt a tapasztalatot, hogy az eszmék, az emberek igazságának abszolút érvényét a gyakorlat nem erősíti meg. Szülei ugyanis vallási értelemben egyes házasságot kötöttek, s ez a katolikus apai nagyszülők körében rendre vitát kavart az unokák vallási nevelésének ügyében. E két ág ráadásul gazdaságilag sem állt egy szinten. Tehát nemcsak az átlagos cselédek és a maguk helyzetének a különbségét szemlélhette a gyerek, hanem a rokonságét is. Az I. világháború időszakában kammaszódó, szüleinek válása után édesanyjával 1916 óta

ILLYÉS GYULA
(1902–1982)

A Magyar Kommunista Pártnak az volt a célja, hogy Illyés Gyulát, aki komoly baloldali múlttal, sőt a kommunista politikusok között széleskörű személyes ismeretségekkel is rendelkezett, ugyanakkor a szellemi-irodalmi élet egyik központi, 1945 után legnagyobb hatású alkotója, egyértelműen a maga oldalára állítsa. Kezdetből érezniük-tudniuk kellett azonban, hogy ez nehéz feladat...

Budapesten élő diák a társadalmi egyenlőtlenségek újabb tapasztalataival gazdagodott, majd az őszirózsás polgári forradalommal, a Tanácsköztársasággal, s persze Ady költségtével, némi marxista szakirodalommal is. Természetszerűen vált forradalmárrá, de nem kommunistává, még kevésbé bolsevikké.

Az európai társadalom a felvilágosodás kibontakozása, főként a francia forradalom óta hitt abban, hogy a szabadság, egyenlőség, testvériség társadalma megteremthető. Aztán a valóságosan létrejövő polgári társadalmak megmutatták, hogy ez csak korlátozottan lehetséges. A megoldást a marxizmus ígérte, s a XIX. század végére megerősödő munkásmozgalom ugyancsak az ideális célok megvalósíthatóságáért küzdött. Illyés Gyula a *Beatrice apródja* című kései, önéletrajzi regénye kapcsán beszélt arról, hogy az ő eszmélkedésének időszakában valóságos „hitreneszánszban” éltek az emberek, legalábbis a fiatalabb nemzedékek meggyőződésben arról, hogy az igazságos társadalom hamarosan elérhető a világforradalommal. Ez a hit vezette őt is 1919 nyarától a legális és az illegális szocialista-szocialisztikus szervezkedésekbe, s emiatt kellett a biztos letartóztatás elől elmenekülnie az országból. Így élt 1921. decemberi menekülése után 1922 tavaszától 1926 nyaráig Párizsban, ahol ugyancsak részt vett az emigrációs munkásmozgalomban. Csak a körözőparancs elévülése után térhetett haza. Ekkor már pályakezdő író, aki az avantgárd hullámokban való megmerítkezés után a *Nyugat* táborához csatlakozott, s Babits Mihály leghűségesebb híve lett, majd egyik elindítója s vezéralakja az 1933-ban kibontakozó népi írói mozgalomnak. A harmincas évek derekán megjelenő könyvei: a *Puszták népe* szociográfiája, a *Petőfi* pályaképe, a *Rend a romokban* versei nemcsak nemzedéke, hanem a kortárs magyar irodalom egyik legjelentősebb alkotójává tették, akit a konzervatív tábor modernizálódó rétegei is elismeréssel fogadtak. 1934-ben moszkvai meghívásra – egy írókongresszus ürügyén – Nagy Lajossal körutazást tett Oroszországban. Útirajzában rokonszenvenvel mutatta be az új társadalmat, de nem hallgatta el kritikai észrevételeit sem. 1937-től a *Nyugat* társszerkesztője, majd a folyóirat folytatásaként megjelenő *Magyar Csillagot* szerkesztette. Ez a lap a demokratikus irodalom szellemi központja volt a német megszállást követő betiltásáig. Így jutott el a II. világháborúig, az ország hadszíntérre válásáig, a németek kiűzéséig és az ezzel járó újabb megszállásáig. A német megszállás és a nyilas hatalomátvétel idején a letartóztatás elől bujdosni kényszerült barátjával, Németh Lászlóval együtt. Az ellenállási mozgalom őt kérte fel induló-szöveg megírására (*Rendet*).

II.

1945 történelmi pillanatában tehát Illyés Gyula a magyar irodalom egyik legtekintélyesebb alkotója, akinek demokratikus elkötelezettsége csak rosszakarattal vitatható. Illyés szívesen maradt volna csak író és szerkesztő, de belátta, hogy a háború utáni demokratikus átalakulás idején szüksége van rá a parasztpártnak, s politikusként az irodalmi életnek is. A Nemzeti Parasztpárt hosszabb előkészületek után 1944 végén válhatott igazi párttá. Az előtörténetben komoly szerepe volt a népi írók mozgalmának és a Szabad Szó című lapnak, amely az 1944. márciusi betiltás után újra megindulhatott. (Illyés már a háborús években munkatársa, szerkesztőbizottsági tagja e lapnak.) Mire Budapest felszabadult, már két hónapja működött Debrecenben az Ideiglenes Nemzetgyűlés, amelynek Illyés májustól tagja, a Nemzeti Parasztpártnak pedig egyik vezetője. Az 1945 áprilisában létrejött 21 tagú intézőbizottságba beválasztották, s 1946 márciusáig viselte ezt a tisztséget. Néhány hónapig

a párt fővárosi vezetője is volt. Felajánlották neki a vallás- és közoktatásügyi miniszteri tisztséget is, ezt azonban nem vállalta el.

Hamar megtapasztalhatta a kommunista párt erőszakosságát, valódi arcukat, ugyanakkor azt is, hogy a szava számít, hogy valóban segíteni tud embereken, s rajtuk keresztül az egész ország helyzetén. A leglátványosabb és leghatásosabb Szabó Lőrinc és Németh László melletti következetes kiállása. Küzdelme azért eredményes, mert az irodalompolitikában már ekkor döntő szavú kommunistákat tudta meggyőzni. Szabó Lőrincet több alkalommal letartóztatták, s csak Illyés közbenjárására engedték szabadon. Németh Lászlót is ki akarták iktatni a szellemi életből egyes politikai erők, elsősorban a szociáldemokraták és a polgári radikálisok, őt is mint háborús bűnöst, fasisztát. (Egyébként Illyést is illették ilyen vádakkal.) Rákosiék Illyés határozott fellépésére ígérték meg, hogy az írókat nem vetik igazoló eljárás alá, legfeljebb korlátozzák publikációs lehetőségeiket.

Illyés már 1945 nyarán fontosnak tartotta, hogy a parasztpárt elhatárolódjon a kommunista párttól, azaz határozottan önálló arcukat mutasson. E pártnak kezdettől volt egy baloldali és egy jobboldali szárnya. Az előbbi elsősorban Erdei Ferenc és Darvas József képviselték, s mint jóval később kitudódott, ők a kommunista párt beépített emberei voltak, Darvas régi illegális párttagként. A jobboldaliakat Kovács Imre és Farkas Ferenc irányították. A párt elnöke, Veres Péter egyensúlyozni próbált, de rendre engedett a kommunista nyomásnak. Illyés a jobboldaliakhoz közeli nézeteket képviselt, s 1945 őszén még a pártszakadás kérdését is fölvetette. 1946 tavaszán Illyés lemondott politikai tisztségeiről, azonban a vezetőség kérésére képviselői mandátumát megtartotta. Még egy fontos szereplése volt. 1946 őszén mint képviselő ő is aláírta Kovács Imrééknek Veres Péterhez intézett memorandumát, amelyben a párt politikájának módosítását javasolták: távolodást a kommunistáktól, közeledést a kisgazdákhoz. Kovácsékat okkal aggasztotta a kommunista befolyás alatt álló rendőrség diktatórikus magatartása, a bontakozó demokrácia veszélyeztetettsége. A beépített emberek révén a kommunista párt naprakész és részletes információi voltak a Nemzeti Parasztpárt belső életéről, így Illyés álláspontjáról is.

A Magyar Kommunista Pártnak az volt a célja, hogy Illyés Gyulát, aki komoly baloldali múlttal, sőt a kommunista politikusok között széleskörű személyes ismeretségekkel is rendelkezett, ugyanakkor a szellemi-irodalmi élet egyik központi, 1945 után legnagyobb hatású alkotója, egyértelműen a maga oldalára állítsa. Kezdetől érezniük-tudniuk kellett azonban, hogy ez nehéz feladat. Lépésről-lépésre nyomon követhették azt is, hogy Illyés a parasztpártban nem a baloldaliakkal tart. A memorandum ezt teljesen egyértelművé tette. S amikor 1946 végén megjelent a *Hunok Párisban*, amelyben fontos helyet foglal el a húszas évek párizsi emigrációs magyar munkásmozgalmának a bemutatása, annak eltorzulása, elérkezettnek látták az időt Illyés nyilvános és egyre határozottabb bolsevik bírálata. Horváth Márton, aki az MKP központi vezetőségének tagja, a *Szabad Nép* főszerkesztője, a kulturális politika irányítója Révai József mellett, mögötte második emberként, lapjának 1947. január 12-i számában közölte az MKP politikai akadémiáján tartott előadását, amelynek egésze az Illyés-pálya bírálata. Eszerint „Illyés túlságosan szűk, a munkásság felé bizalmatlankodó ideológiai beállítottsága okozta, hogy kilendült eredeti pályájából és a polgári világ vonzásának hatása alá került.” A *Magyar Csillagról* „aligha állíthatjuk, hogy balfelé kereste volna a megújulás útját. Inkább küzdött a germanizmusok, mint a németek ellen.” A *Hunok Párisban* lényege: „elkezdte a munkásmozgalommal, és befejezi azzal, hogy

hátat fordít a mozgalomnak”. Így bizony „Ha Illyés visszavonultság és hosszabb habozás után ismét a polgárság felé vezető utat választja, ha saját magát ismétli, akkor a haladó vonások fokozatosan semmivé válnak nála.”

Horváth Márton 1950-ben, tehát a bolsevik fordulat, az egypártrendszer bevezetése után megjelent könyvében (*Lobogónk Petőfi*) még szigorúbb bírálatok olvashatóak. Egyik cikkében az Illyés szerkesztette *Választ* ellenforradalmi irányzatú lapnak nevezte, Illyést pedig alig fejlődő, következetes ingadozónak, aki bűnbeesett: „éles, elvi kritikát alkalmazunk először is a Válasz irányzatával, a némethlászli-izmussal szemben, ideológiailag megsemmisítjük ezt az ellenforradalmi irányzatot, mely él és visszaél Illyés nevével. Ugyancsak éles, elvi kritikának vetjük alá Illyés egész politikai és írói pályafutását – természetesen nem azzal a céllal, hogy Illyést megsemmisítsük, hanem azzal a céllal, hogy hibáira és álláspontjának tarthatatlanságára ráébresztve őt, elősegítsük politikai és írói csatlakozását népi demokráciánkhoz (...) Lehet, hogy Illyést nehezebb „indulásra” készíteni, mint ötmillió parasztunkat. De – meg kell kísérelni.” A *Válasz* a korszak legmaradandóbb értékeit bemutató folyóirata volt: Bibó István, Németh László, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor, a pályakezdő Pilinszky János, Kormos István, Sarkadi Imre és sokan mások publikáltak benne.

III.

Bár 1948-ban Illyés az elsők között kapta meg a Kossuth-díjat, ekkor még vitathatatlanul rangos társaságban, a fordulat éve után megfagyott körülötte a levegő. Ő volt az „ingadozó” – tehát se nem kommunista, se nem ellenforradalmár – író, művész fő példája, akinek lelkeért a bolsevikok önzetlenül, az ő érdekében következetesen harcolnak. Illyés nemcsak a politikai, hanem az irodalmi életből is igyekezett – amennyire ez lehetséges volt számára – kivonni magát, még földrajzilag is: minél több időt töltött tihanyi visszavonultságban, felesége családjának nyaralójában. (Telefon híján, rossz közlekedési körülmények között nehezen volt elérhető.) Magatartását betegségeivel igyekezett magyarázni. Új lírai kötetet 1947 és 1956 között nem adott ki, 1952-es válogatott kötetébe csak néhány új műve került be. A teljes hallgatást nem tudta, nem volt képes vállalni. Ennek két komoly oka volt. Párizsból való hazatérése után rögződött benne végérvényesen, hogy felelős az őt útra bocsátó, művésszé segítő közösségért, hogy nem lehet csak író, hogy nemcsak önmagát, hanem a nincstelenek s az egész magyarság érdekeit is képviselnie kell. A magyarság nagy bajában, a Rákosi-kor szörnyűségeiben nem hallgathatott. A másik ok a művész közlésvágya: aki közérdekűt kíván mondani, az szeretné a hatást is érzékelni. Kipróbálta a hallgatást, a remeteséget, de a bolsevikok se hagyták békén, ugyanakkor szerette volna az igazságot is valamiképpen kimondani.

Jellemző példája ennek a Magyar Írók I. Kongresszusán való szereplése 1951 áprilisában. A hosszas referátumok után elsők között kapott szót egy ifjú akarnok – aki aztán soha, még önálló kötetig sem jutott el, s akit nyilván felkészítettek hozzászólására –, s számon kérte Illyés Gyulán a hallgatást, „az egész dolgozó nép nevében” közölve, hogy csalódott az alkotóban. Felszólította, hogy válaszoljon: „mi a véleménye pl. a termelőszövetkezeti mozgalomról, a csatornázásról, vagy tervünk büszkeségéről, a Dunai Vasműről?” Illyés másnap válaszolt is. Bevezetőül az író és az időszerűség fogalmát értelmezte, majd felolvasta dunapentelei látogatása alkalmából írt, még nem egészen késznek nyilvánított versét. A ri-

portelemeket is tartalmazó vers arra figyelmezteti az építőket, hogy „rajtatok / fordul meg: börtönt rakjatok / vagy bástyát, jól vigyázzatok!”, majd így fejeződik be: „leomlanak / bálványok, trónok, égi-földi szentek, / de nem amit a munka megteremtett.” A „hosszantartó, nagy taps” ellenére záróbeszédében Révai József vitázott – nem a verssel, hanem – általában Illyés magatartásával, kettős kötöttségével, s továbbra is óvta „bizonyos barátoktól”. Érdemes megjegyezni, hogy a vers nyilvánvalóan tudatos hamisítással jelent meg. A „nyomdahiba” csupán egyetlen betűnyi: „börtönt rakjatok” helyett börtönt raktatok”, de így a múltra vonatkozott a kritika. A korszak leghitelesebb egyidejű irodalmi megjelenítése, az *Egy mondat a zsarnokságról* még 1950-ben, e versnél korábban keletkezett, s természetesen kiadhatatlan volt az 1956-os októberi forradalomig. Ez a tény is mutatja, hogy Illyés kereste a diktatúra alatt is lehetséges megszólalási módokat.

A fordulat éve, 1948 után hivatalosan csak két eset volt lehetséges: vagy szocialista lett valaki, vagy ellenség. Vagyis közölhető vagy közölhetetlen. A középút, az „útítárs”-jelleg csupán átmeneti lehetett: amíg megéri az elhatározás, azaz szocialistává fejlődik az alkotó. Ezt az átmenetiséget, „ingadozást” a legtovább Illyésnek engedte meg, nézte el a bolsevik irodalompolitika. Nem mondtak le róla, mert nem tehatték meg. Írói jelentősége önmagában nem lett volna számukra akadály, ám egyértelműen demokratikus múltja, közéleti szereplése miatt a szolamok ellenére semmi olyat nem tudtak felmutatni az író múltjában, amit ő nem vállalhatott volna, s amire egy tisztultabb marxizmusnak ne kellett volna elismerően bólintania. Illyés maradt Révaiék számára a „népfrontosság” utolsó lehetősége.

Mindazonáltal kezdetben Illyés is közelkerült ahhoz, hogy csak az ellenségesnek bélyegzett írók munkalehetőségeivel: műfordítással, gyermekirodalmi alkotásokkal legyen jelen a korban. Lírai műveket, klasszikus francia drámákat fordított, írókról készített portrékat, népmese-átdolgozásai jelentek meg (*Hetvenhét magyar népmese*, 1953), s e könyv azóta alighanem megkaphatná a legtöbbször kiadott magyar szépirodalmi alkotás kitüntető elismerését. Ilyenfajta tevékenységgel azonban csak a periférián lehetett létezni. Ő viszont szeretett volna az idegen megszállásról és a zsarnokságról is szólni. Reményt adni a nemzetnek.

Ehhez azonban a népi hősökhoz hasonlítható cselre volt szüksége. A rendszer – s ez 1956 után is sokáig érvényben maradt – elsősorban nem művekben, hanem közvetlenül várta el a hűségnyilatkozatot maga – és vezérei – mellett. 1952 márciusában volt Rákosi Mátyás hatvanadik születésnapja. Ebből az alkalomból a publikáló íróknak kötelessége volt megszólalni a köszöntő antológia számára. Illyés Gyula 1926 nyarán, nem sokkal hazatérése után a Rákosi-perről tudósító francia kommunista újságírónak volt a tolmács-kísérője, s így jelen volt egy néhány perces börtönbeli látogatáson, amelyre az újságíró engedélyt kapott. Ezt az emléket írta meg, ma is vállalhatóan. Alighanem ez a cikk jelentette Révai számára a hűségnyilatkozatot, s ez tette lehetővé, hogy Illyés színpadi bemutatókhoz jusson. A bolsevik pártnak szüksége volt arra, hogy úgy tegyen, mintha Illyés az ő embere lenne.

Akármiről persze nem lehetett a megjelenés reményével írni. A bolsevik diktatúrában engedélyezett témakörök, motívumok között három olyan volt, amely Illyés korábbi munkásságában is meghatározóan jelen van, s amellyel ez időben is nyíltan fejezhette ki önmagát, s egyúttal a rendszer álságosságát is jelezhette. Ezek a munka tisztessége és mo-

rálja, aztán a nép melletti elkötelezettség, végül a forradalmi és szabadságharcos történelmi hagyomány. Az első példázza *Az építők*hez íntézt vers, s még inkább a korábbi, 1949 májusában megjelenő *Kezek* című, édesapja munkás kezeit megéneklő 490 soros költemény, amelynek lelkes, ódai hangja nem a pártot, nem a proletárdiktatúrának becézett zsarnokságot dicsőíti. A fizikai munka tisztelete egyúttal a népközelséget is kifejezhette, s ez volt a lényege az elfogadás szempontjából a gyermekirodalomban a népmese-feldolgozásoknak, tágabban a népmesei jellegnek. Feltehetően ezért született meg a *Hetvenhét magyar népmese*, bár Illyés már a harmincas években is készített népmese-feldolgozásokat.

A bolsevikok állandóan a népet emlegették, amelynek üdvösségéért ők harcolnak. Pedig nemcsak a régi rendszer kedvezményezettjeit nyomorították meg, ítélték el, hanem az egyszerű embereket, a munkásokat, a parasztokat is. Mindenki reakciónak, a nép ellenségének számított, aki nem értett velük egyet, vagy egyszerűen csak nem volt képes teljesíteni parasztként a beadási kötelezettséget, mert nem volt annyi terménye, vagy nem tudta munkásként túlteljesíteni a normát, vagy megszólalt a teljesíthetetlen, értelmetlen gazdasági tervek ellen. A bolsevik párt azt hirdette, hogy „a párttal a népért” küzdenek, a Nemzeti Parasztpárt jelszava viszont az volt, hogy „a néppel a népért”. Ezt a pártot viszont 1949-re a többivel együtt felszámolták. A proletárdiktatúra a valóságban a pártkáderek diktatúrája volt, proletárellenes, népellenes társadalmi formáció. Ezért nem válhatott soha Rákosiék hívévé Illyés Gyula.

A rendszer hamisságára utalni viszonylag átlátható áttételekkel s mégis nagy hatással a történelmi témákkal és drámai művekkel lehetett. A színházi előadás közvetlenül formálhatta a közvéleményt. A korabeli hivatalos marxistának nevezett felfogás szerint a magyar történelem forradalmak és szabadságharcok története. Ez természetesen nem igaz, de valóban voltak hősi kísérletek, s ezekről lehetett hamisság nélkül szólni. Illyésnek gyermekkorától kezdve meghatározó élménye 1848–1849. Az akkori eseményeknek éppen a fordulat éve alatt voltak a centenáriumi megemlékezései. Mindez nagyobb fénybe vonta a Petőfi Sándorral való foglalkozást is. A reformkornak és 1848-nak a felidézése azért is időszerűnek bizonyult, mert Magyarország 1945-tel ismét a hazateremtés szükségességével nézett szembe. Illyés éppen a fordulat évével rátalált arra a témakörre amellyel a hazateremtés szükségességét ismételtén kifejezheti, s egyúttal a veszélyeket, a tragikumot is jelezheti. Az 1949 és 1956 közötti évek alapeszméje életművében a hazateremtés és a honvédelem összekapcsolása oly módon, hogy nem csupán elszakíthatatlanságukat mutatja fel, hanem nyomatékosan azt is, hogy a néptömegek nélkül nem lehet sem hazát teremteni, sem megvédeni azt. Mindez az adott pályaszakaszban úgy valósul meg, hogy mind erőteljesebbé válik a honvédelem, az ellenség elűzésének a gondolköre.

IV.

Illyés Gyula nevelődésének és írói eszményeinek jegyében magától értetődő, hogy a centenáriumi idején filmregényt írt *Két férfi* címmel Petőfiről és Bemről. Maga a film, a *Föltámadott a tenger* (1953) a sok filmgyári átdolgozás után – amelyeket Révai József irányított – elég messze került az eredeti mű szellemiségétől, mert a kor sematikus történelemszemléletének megfelelően csak a győztes forradalmat mutatta be. A filmregény középontba állította azt a gondot is, hogy a nép csak részlegesen élvezheti a forradalmi vívmá-

nyokat: azok nem mindenkire s nem egyenlő mértékben vonatkoznak. Petőfi és Bem azért lesznek Illyés szemében eszményi forradalmárok, mert ezt az igazságtalanságot is fel akarják számolni. Amit Petőfi Debrecenben a katonáit oktatva mond a hatalom egyes képviselőiről, azt a fordulat éve utáni helyzetre is érthetjük:

„... nép nélkül nem lehet: De nem is érdemes. S ők ezt nem értik. Mire pedig a becsületese megérti, attól tartok, késő lesz. Én azért jöttem, hogy még idejében figyelmeztessek mindenkit. Mindenkit, aki igazán szereti a hazáját is, a szabadságot is, de úgy igazán, hogy nemcsak addig a határig, ameddig az ő kis érdeke kívánja a szabadságot.” Majd később így folytatja: „Egy vezethet győzelemre. S nemcsak a magyar szabadság győzelmére, hanem minden elnyomottak diadalára. Az, hogy sikerül-e mellénk állítani a dolgozó szegény népet. A magunkét, s aztán a többi országét köröttünk – az egész világot!”

Nép nélkül nem lehet forradalmat győzelemre vinni. Illyésnek ez a lényegi s régóta vallott állítása a fordulat éve után azonnal hangsúlyossá vált. Aggódó figyelmeztetése nem talált visszhangra sem ekkor, sem az *Ozorai példa* bemutatásakor (Nemzeti Színház, 1952. május 22.) és megjelenésekor, a dráma túlzóan is lelkes fogadtatásakor. Ennek okát elsősorban nem Illyés óvatosságában lelhetjük meg, hanem a kor befogadói „süketségében”. Az áthallásokra nem volt megfelelő érzékenység, mindent egy-az egyben értettek, s rájátszás is csupán a marxizmus sematizált klasszikusaira volt lehetséges. Illyés művei szavakban ugyanazt mondták szinte, mint a tanfolyamok és az újságcikkek, s az olvasó és a néző ezt az azonosságot fogta fel, legalábbis a nyilvánosság előtt csak erről adott véleményt, s nem arról, hogy az 1848–1849-es veszélyek az 1950-es évek elején is fenyegetik a magyarságot.

Az *Ozorai példa* (a folyóiratközlésben még *Hazaifia*k volt a címe) az 1848 őszén a Dunántúlon meginduló szabadságharc egyik – epizodikusságában is jelentős – eseményét köti össze a szőlődézsma eltörlésének, tehát a teljesebb körű jobbágyfelszabadításnak az ügyével. Alapgondolata teljesen 1848-as alapokon áll – ismét Petőfi szellemében. Azt mondja, hogy amíg a népnek nincs joga a tulajdonszerzéshez, a gyarapodáshoz, addig nem lehet hazája sem, azonban amint egyenrangúvá válhat, többféleképpen is megismerheti a hazaszerzés örömét. Tulajdona lehet, jogai lehetnek, s azokat megvédheti, meg is védi, hiszen a szüretre induló helybeliek nemcsak az ozorai csatában vesznek részt, hanem a győzelem után, s Perczel ezredesnek a dézsma eltörléséről hozott jó híre után indulnak a sepről Bécs felé, mert ott dől majd el, hogy visszatérhetnek-e az ellenségek, a hont és a jogot fenyegetők.

A korabeli elemzők sorra a hazaszeretetet drámájaként értelmezték e művet, s ez nem volt belemagyarázás. Az *Ozorai példa* megfelelt a bolsevik kátéban előírtaknak. Behódolt volna Illyés? Nem, hiszen működött továbbra is az, amit Révai rosszállóan kettős kötődésnek nevezett – a kommunistákra és a kártékony barátokra utalva – azzal a módosítással, hogy Illyés igazi kettős kötődése nem ez volt, hanem az, amely egyrészt a haladó társadalmi-forradalmi eszmékhez, másrészt a kétkezi dolgozó néphez kötötte. Illyés ezt a kétféle kötődést egylényegűnek tudta, a bolsevizmus gyakorlata azonban a tragikus szétválásra mutatott példát: szembekerült egymással az öncélú, az elveket megcsúfoló forradalmiság és a néptömegek mindennapi és távlati érdekeinek sora. 1951-ben, a dráma megírásának idején Illyésben még élhetett némi illúzió, hogy vissza lehet térni a tiszta forráshoz, ezért van figyelmeztetés jellege is a drámának: a tisztázás és a tisztulás útját mutatja fel. Eközben azokat az elveket hirdeti, amelyek azonosak ugyan benne és a kommunista fra-

zeológiában, de amelyeket ő továbbra is halálosan komolyan gondol, míg a bolsevik praxis naponta megcsúfol.

1848-ban Magyarország paradox helyzetben volt: felelős kormánya ellenére egy szomszédos nagyhatalom fővárosából diktáltak. E szomszéd állam hadserege szabadon próbál közlekedni és parancsolni az ország területén. S bár a kormány nagy tömegeket földhöz juttatott, a dézsma csak részlegesen szűnt meg. 1945-ben igazán radikális földosztás volt, a diktatúra azonban bevezette a termények és állatok kötelező beszolgáltatását. Megannyi párhuzam, azonban ez a korhoz szóló jelentés nem igazán világolható ki. A dráma terjedős, túlmagyarázó, s ez éppen nem segíti, hanem gátolja a teljesebb megértést. S ez furcsa módon a műfaji jelleggel is ellentétes, ugyanis eredetileg opera vagy zenés dráma szövegvéneknak készült.

Maga a szerző is érezhette ezt, mert a következő dráma témája is a szabadságharc lett, de nem a kezdet, hanem a tragikus vég, a világosi fegyverletételhez vezető út. Előbb egyfelvonásos változat készült (*Tűz-víz*, 1952), majd a két felvonásból és utójátékból álló *Fáklyaláng*, (a folyóiratközlésben még *Kossuth próbája* volt a címe), amelyet a Katona József Színház mutatott be 1952. december 12-én. Míg az előző drámában Illyés a közvélemény előtt szinte ismeretlen, illetve inkább csak az ő korábbi, azonos című költeményéből ismert esetet épített a drámába, a *Fáklyaláng* alaphelyzete mindenki számára ismerős. S míg az ozorai csata epizód csupán, Kossuth és Görgey vitája messzemenően sorsdöntő az ország számára. Ezért is van az, hogy a világosi fegyverletétel óta él a vita: melyiküknek volt igaza? Illyés nemcsak hogy megkerülni nem akarja e vitát, hanem a középpontba állítja, vallván, hogy Kossuthnak van igaza. Így a történelmi tények és a legendák egyaránt fontossá válhatnak. A bemutató előtti interjúban így vallott a szerző: a dráma „arról szól: Kossuth hogyan lép előre épp a világosi bukás után, amikor látszólag Magyarországon elvesztette a harcot, hogyan indul meg azon az úton, amelyen megnyeri az egész magyar népet úgy, hogy végre valóban legendás hőse lesz a magyar történelemnek.” Valóban, a dráma ezt a legendát mutatja be, s ennek megfelelően az ellenlegendát, Görgey áruló voltát. Mindennek a személyes alapja a gyermekkori eszmélkedéstől kezdődően átélt, megtapasztalt Kossuth-legendák, az igazi 48-aság eszméje, amit nemcsak a harmincas évek műveiben, a filmregényben és e két drámában állított a középpontba Illyés, hanem *Az utolsó törzsfő* című esszéiben is (1953), amely Madarász József portréját rajzolta meg, a mindhalálig tartó elvhűséget állítva a középpontba. A dráma művelődéstörténeti alapja viszont elsősorban Kossuth híres-hírhedt vidini levele (1849. szeptember 12.), amely máig hatóan meghatározta a szembeállítóan polarizáló Kossuth–Görgey legendaképződést. Illyés elfogadja ezt a legendát, s ki is élezi, megtetézve még egy nyomatékos szemponttal: ez a nép ítélete is. Illyés korabeli nyilatkozata szerint „Kossuth és Görgey személyében két ellentétes vélemény csap össze a kérdés eldöntésére: – Ki az igazi hazafi? Az, aki a néppel és a népért, vagy pedig aki a nép nélkül akarja megvívni a csatáját. Görgey elbukott, ítélte fölötté a nép, Kossuth igazát bebizonyította a történelem.” A történettudomány inkább tartja a vidini levelet politikai szónoklatnak elérendő célok érdekében, mintsem visszatekintő, szigorúan tényeken alapuló helyzetelemzésnek. Görgeynek és a nép kihagyásának tézise sokkal inkább Rákossira vonatkozik, aki ugyan állandóan a népet, annak érdekeit emlegette, mégis politikája őt tette a magyar nép ellenségévé, árulójává. Hamis célokat, nagyhatalmi érdekeket szolgált, gonoszul.

A drámaírónak természetesen joga van ahhoz, hogy egyoldalú legyen, hogy egyik szereplőjének igazságát emelje abszolút érvényűvé, hogy a drámában történelmi eseményeket átcsoportosítson, módosítson. S bár Kossuth és Görgey utolsó, aradi beszélgetésének tartalmáról csak keveset tudunk, mind 1849. augusztus 10-ének, mind a körülötte lévő napoknak a történései meglehetősen ismertek a történettudomány számára. A drámává átforgmált kettős legendát azonban felesleges a tényekkel szembesíteni. Fontosabb kérdés az, hogy a személyes, életrajzi és érzelmi indítékokon túl mi célból tartotta Illyés oly fontosnak a Kossuth-legendát, hogy drámává írja, történelmi tényeket és legendát építve együvé. A dráma első felvonását a szerző is történelmi leckének minősítette, vagyis a helyzet bemutatásának. Ez is feszültségteremtő, s előkészíti a második felvonásnak azt az alapkoncepcióját, hogy Kossuth és Görgey „próbája” fogja eldönteni az ország sorsát. Ez a második felvonás a magyar drámairodalom egyik csúcsteljesítménye. A feszes és feszült párviadal után az Illyés-elképzelés maradéktalan érvényesítéséhez szükség van az utójátékra, amely a drámaíró által csoportosított és értelmezett tényeket átemeli a szép és szent legenda világába, amelyben már nem Kossuth Lajos, hanem Kossuth apánk a főszereplő, s ahol valóban a nép mond Józsa, az egykori katona szájával ítéletet Kossuthról is, meg Görgeyről is. Más kérdés, hogy ez a népítélet mennyire igazságos, tényeken alapuló.

Miért is ötvözt Illyés történelmi leckét és legendát, miért játszatja át őket egymásba, hogy a tény is legendának, a legenda is ténynek mutatkozhasson? Nyilván nem kikezdhetetlen történettudományi munka volt a célja, hanem az igazi hazafiság foglalkoztatta, az ötvenes évek jelenére is vonatkoztatva. A néppel vagy a nép nélkül vezetni az országot, ez volt számára a kérdés. Egy ilyen koncepcióban Görgey csakis áldozat lehet, főleg a dráma műfajában, ahol a pozitív hőssel szemben ugyancsak kiemelkedő képességű ellenfélre van szükség. Kossuth és Görgey történelmi ellentéte nem az igazi hazafi és az áruló szembenállása, s hogy Illyés mégis ebben az irányban élezte ki a konfliktust, azt nem annyira a vidini levél szelleme s a ráépülő legenda teszi utólag is művészi szempontból megérthetővé és elfogadhatóvá, hanem az a cél, hogy esztétikailag magával ragadó példát adjon „a néppel és a népért” igazi tartalmára. E koncepció szerint – ha a vidini levél Görgeyje nem lett volna kéznél – kellett volna kreálnia szerzőnek egy hasonló jellegű ellenfelet Kossuth számára. A *Fáklyaláng* ugyanis azt kiáltja világgá, hogy a nép nélkül nem lehet győzelemre vinni a forradalmat, a néppel viszont még a legveszélyesebb helyzetben is megmenthető az ország, a haza, szinte csoda is tehető. A szabadságharc ugyan elbukott, de Kossuth legendája őrizte a reményt. Az 1945-ös demokratikus népi forradalom is önmaga eszelős ellentétébe csapott át, ám Kossuth példája ezúttal is a reményt adhatta a dráma szándéka szerint. Magyarország területe mindig is nagyhatalmak ütközési zónájába esett, mégsem lehetetlen a tartós függetlenség megszerzése. Bármennyire is összeköti Illyés a nép jogokkal s tulajdonnal való teljes körű felszabadításának és az eredményes honvédelemnek a gondolatát e drámában is, az *Ozori példához* képest jelentős az elmozdulás a honvédelem, a nemzeti függetlenség ügyének nyomatékosításában. A *Fáklyaláng* vitáinak lényege az, hogy mi módon őrizhető meg a nemzeti függetlenség. A maga módján még az Illyés ábrázolta Görgey is ezen fáradozik. S amiként 1849 augusztusa nem kínált reális utat a függetlenség megőrzésére, természetesen 1952 sem kínált semmifélet ennek visszaszerzésére. Ebből a két korban egylényegű realitásból nő ki Kossuth – és Illyés – csodaváró hite.

A dráma fogadtatása nem annyira egyöntetű, mint az *Ozorai példáié*. Főként Kossuth túlzott eszményítését bírálták, s így a nép háttérbe szorítását. Ez az ideológiai felfogás – a néptömegek történelmi szerepéről – marxista alaptézis volt, amelyet éppen a személyi kultusz csúfolt meg a legvégletebben. A magas színvonalú színházi előadás kirobbanó sikert aratott. Illyés második Kossuth-díját kapta e drámáért, s hasonló elismerésben részesült a rendező Gellért Endre, a Kossuthot alakító Bessenyei Ferenc, a Görgeyt játszó Ungvári László és Józsa, a katona szerepéért Bihari József.

A Rákosi-korban keletkezett drámahármas utolsó darabja a *Dózsa György*. Dózsa alakja is régtől foglalkoztatta az írókat. E műnek két szövegváltozata van, az elsőt 1954 nyarán közölte a *Csillag*, a véglegesét 1956. január 20-án mutatták be a Nemzeti Színházban. E mű a történelmi időben jóval messzebbre ugrik vissza, mégis ez szól a legközvetlenebbül a megírás jelenéhez. Elég pontosan érzékeltette ezt a korabeli visszhang is. A *Dózsa György* középpontjában – az írói elképzelés következetes végigvitelének köszönhetően – a nemzeti egység és a honvédelem ügye került, s egyáltalán nem a történelmi tények eltorzításával. A drámabeli Dózsa kezdettől a kínhaláláig a hazát akarja megvédeni a mind fenyegetőbb török veszedelem ellen. Ez az elképzelés nem mond ellent sem Dózsa elképzelhető alakmásainak, sem a kor tényleges feladatának. Ugyanakkor a nemzeti függetlenség eszméjének középpontba állítása Dózsa korától kezdve valóban folyamatos gond, s ez a szovjet példa szolgálai majmolásának idején is különösen égető.

A drámában a történelemtől eltérően válik fontossá Zápolya alakja azzal, hogy elfogadása után szeretné Dózsát megnyerni, a maga oldalára állítani. Zápolya csábítása az, hogy új udvart hoz létre új urakkal, s ezzel meg lehet nyerni a tömegeket is. Ha annakidején megtörtént volna Dózsa ilyenfajta megkísértése, azt neki el kellett volna fogadnia. Ez a drámai jelenet azonban sokkal inkább játszódik 1956 színpadán, mint a régmúltban. Aligha túlzás egy áttetsző Zápolya – Rákosi párhuzamra gondolni, különösen akkor, ha Zápolya későbbi sorsára is gondolunk. Ő ugyanis 1526 végén királlyá koronáztatta magát, régi tervét valósítva meg ezzel. A nemzeti egységet azonban nem tudta megteremteni ezzel a lépésével, sőt inkább e cél akadályozójává vált. S a Nyugat felé való sikertelen szövetséges-keresési kísérletek után rászánta magát arra, hogy a nagy ellenséggel, a török szultánnal kössön szerződést, aki ettől kezdve Magyarországot a maga tartományának tekintette. Akárcsak Sztálin.

A *Dózsa György* bemutatója fontos üggyé vált néhány héttel a szovjet párt híres XX. kongresszusa előtt. Fogadtatása áttételesen, de egyre kevésbé virágnyelven, lehetővé tette hogy a jelen igazi gondjai is szóba kerülhessenek, hogy a drámát példázatként is értelmezni lehessen. A drámáról rendezett szakmai vitáról tudósítva az *Irodalmi Újság* (1956. március 17.) így idézte Illyés hozzászólását: „Az abszolutizmus történelmi érdemét nemcsak abban látja, hogy rendet csinált a feudális zűrzavar után, hanem, hogy a nép javára szolgált. Aki egy rendszert azért becsül, mert rendet teremt – a nép terhére –, az fasiszta. Nem nehéz hát eldönteni, hogy Zápolya, aki újabb súlyos terheket akar a nép vállára vetni, milyen szerepet kap a drámában.”

A *Fáklyaláng* és a *Dózsa György* egy nagy veszedelem, tragikus nemzeti sors előérzetében keletkezett, figyelmeztető sikolyként, mégis, bár mindkét mű nagy történelmi tragédiát mutat be, a maga módján mindegyik elementáris történelmi optimizmust sugároz, mondván, hogy a harc a nemzeti függetlenségért nem hiábavaló. Illyés 1949 és 1956 között

még végletesebben kijózanodik a hitreneszánsz céljainak közeli megvalósíthatóságából, de még abból is, hogy a történelemszemléletben feltétlenül az osztályokban való gondolkodás az elsődleges. Nem tekinti kizárólagosnak, döntő tényezőnek az osztályharcot, s mind nyomatékosabban építi be műveibe a honvédelmi harcok, a nemzeti függetlenség ügyét. Ki az ellenséggel az országból! Ezt hirdeti Kossuth, ezt Dózsa és ezt Illyés is e két drámával.

V.

A drámák értelmezését, agitatív erejét határozottan erősítik az ide vonható költemények, különösen – a megjelenés sorrendjében az *Árpád* (Magyar Nemzet, 1953. december 25., Hét évszázad magyar versei, 1954), a *Bartók* (Színház és Mozi, 1955. október 14.), a *Hunyadi keze* (Irodalmi Újság, 1956. augusztus 11.), az *Egy mondat a zsarnokságról* (Irodalmi Újság, 1956. november 2.). E művek a kor líratermésének legfontosabb darabjai közé tartoznak. Utóéletük sem átlagos. A *Bartók* megjelenése után a színházi lap példányait kivonták a forgalomból. A *Hunyadi keze* kötetben csak 1968-ban kapott nyilvánosságot, nyilván nem 1956 nyári megjelenése, hanem szemlélete és közlendője miatt. Még tovább kellett várakozni az *Egy mondat a zsarnokságról* újabb hazai kiadására, hiszen ezt a verset a Kádár-kor sokáig a költő ellenforradalmi magatartásának bizonyítékául könyvelte el. S amikor jóval később megengedték volna a kötetbe kerülést, akkor Illyés zárkózott el ez elől. Így Magyarországon csak halála után, 1986-ban jelent meg újra. Idehaza a kilencvenes években vált Illyés legfőbb versévé. A világirodalom felől nézve viszont régóta ez a legismertebb huszadik századi magyar költemény: a szabadságvágy egyetemes érvényű verse.

Az *Árpád* epikus részletezésű és tragikus szemléletű állóképe egy űzötten, tépetten menekülő, életveszedelemben úton lévő népet rajzol, amely számára a jövő „csupa rémség”, amelynek vezérét is rémlátás gyötri népe jövőjéről, s inkább csak a mégis daca hajtja tovább:

*„Akárhogyan is – még most sem beszélt –
szabadok leszünk” – ez suhant talán a
szívébe inkább, mintsem az agyába,
miközben megsarkantyúzta a mént*

*s a menetből egy sziklára kiállva
jelt adott: gyorsan! S nézte füрге szemmel
mint juhász, aki minden ürüt ösmer,
hogy tódul népe át Európába.*

A zárókép és a benne rejlő gondolat, Európa nyomatékos hirdetése abban az időben, amikor mindig Kelet fogalma volt a mérce, s éppen ez az, ami elől menekül a szabadságba egy nép, még a vers tragikus szemléleténél is jobban utal a keletkezés korának magyarsághelyzetére.

A *Bartók* Illyés Gyula egyik legismertebb költeménye, s a Kádár-kor évtizedei alatt, az *Egy mondat a zsarnokságról* tilalmassága miatt ez szemléltette – még a középiskolai tankönyvekben is – egyrészt Illyés líráját, másrészt azt, hogy a rendszer leszámolt a személyi kultusszal. A verset történet-és művészetfilozófia hatja át, olyan ars poetica ez, amely nemcsak az Illyés-életmű egyik kulcsa, hanem e szűkebb korszak s a drámák jobb megértését is

segítheti. Bartók portréja éppen a műben kifejtett és jellemzően népközpontú történetfilozófia révén kötődik közvetlenül azokhoz a történelmi témájú Illyés-művekhez, amelyeknek központi hőse egy kiemelkedő magyar történelmi személyiség.

A költemény Bartók Béla halálának tizedik évfordulója alkalmából keletkezett és jelent meg. A bolsevik művészetpolitikának Bartók zenéjére is csak korlátozottan volt szüksége. Részben azért mert a szovjet szakértők elutasították a zeneszerző „formalizmusát”, részben azért, mert a néptömegek számára érthetetlennek tartották. Így még a *Cantata profana* is tilalmas volt. Illyés verse egyértelműen a jelent és Bartók korát azonosítja, s így művészet- és társadalompolitikai vitát folytat a Rákosi-féle bolsevizmussal. Látszólag elfogadja az esztétikáinak tartott régi vádat, hogy ez a zene „hangzavar”, de azt válaszolja erre, hogy

...éppen ez a jaj kiált
mennyi hazugul szép éneken át –
a sorshoz, hogy harmóniát,
rendet, igazít vagy belevész a világ;
belevész a világ, ha nem
a nép szólal újra – fölségesen!

Bartók zenéje a nép vágyainak a kifejezője is, s mindig igazat mond. A „hangzavar” a súlyos társadalmi bajok következménye, a konszonancia, a harmónia hiánya tehát lényegében igazmondás. Nemcsak a művészetnek, hanem a politikának is kötelessége, hogy igazat mondjon: „Mert növeli, ki elfödi a bajt.” Szállóigévé vált ez a sor, örökérvényűen.

A *Hunyadi keze* keletkezése s megjelenése is jubileumi ünnepekhez kapcsolódik. 1956 augusztusában volt félezer éve a nándorfehérvári diadalnak és Hunyadi János halálának. Ekkor avatták fel Pécs főterén Pátzay Pál lovassobrát is. Ehhez is kapcsolódik Illyés verse: a szobornak is a kinyújtott hadvezéri kéz a legjellemzőbb egyéni jegye. Ez a kéz:

*Simogatott befelé. Oly retteneteket ütni
hogy bírt ő kifelé? Mert simogatni tudott!*

Vagyis szeretettel vezette hazája népét, s ezért tudta megvédeni a hatalmas külső ellenségtől is. A tíz részes vers a sírvers tipikus formájában, disztichonokban íródott. A nagy példát mutatja fel, a reflexiós-vitázó versekiségek e példakép, az általa véghezvitt csoda érvényességének érdekében érvelnek. Ennek lényege: a magyarságot, a magyar népet védeni kell. A vezér motívuma azért döntő, mert a magyarságnak jó vezetőkre van szüksége, hiszen a leggyakrabban ilyeneknek a hiánya nehezítette sorsát. A vezér motívuma szétválaszthatatlan az általa vezetett nép motívumától, s ez a kettő olvad eggyé a magyarság motívumában. Gyakoriságával is kulcsszó a magyar. E versben azonban nem a magyarság, hanem a Hunyadi-kép az abszolút pozitív értékű. Egybehangzóan a reformkor óta tartó költői szólammal, Illyés hibásnak és bűnösnek is látja a magyarságot: nemcsak az ellenséges túlerő, nemcsak a belső erőtlenség, hanem a széthúzás, egymás pusztítása is romlásba dönt mindannyiunkat. Megismétlődnek Kölcsey gondolatai. S nemcsak ezek a bűnök növelik a bajt (s ezek azért lényegileg mások, mint a Rákosi-féle „bűnös, fasiszta nemzet” teória), hanem a szintén régtől ismerős szalmaláng természet átka, a „múlasztott napi munka”, a „lustaság” is.

A vers azzal indul, hogy Hunyadi sírjára – emlékművére-szobrára – jelképesen feliratokat vés, a halhatatlanságot bizonyítva. Az 5. részben a vezér közvetlenül is megszólal, önmagának alkotva-mondva sírfeliratot. Itt átvált a sírvers illetékessége, ez a szöveg ugyanis nem annyira Hunyadira, mint inkább az egész nemzetre vonatkozik:

*Mélyre bukott a magyar, de dicső ügy bástyafaláról.
Engem aláz, Hunyadit, ki tetemére tapos.
Szobrom nem csak a győzelem emlékműve: a gyászé:
nemzet sírja fölött örökdik ércalakom.*

A mitikussá növesztett, a nemzet mindenkori védszellemének látott vezér szól itt, s nem a maga korát minősíti, hanem az arra következő gyászt – mint tipikus nemzeti sorsképletet. Kell-e mondani, hogy ennek is megvan az 1950-es évekre vonatkoztatható érvényessége? Hunyadi azért lehet védőszellem, mert ő győzött, s az a győzelem nem „pernyi csoda” volt csupán. Az ő korában hazánk még Európa szervesen fejlődő része, s ezt az állapotot követte a Mohács utáni sokszázados gondzuhatag.

A Moháccsal kezdődő újabb századokban különös jelentőségre tett szert a vezér, az államférfi, hiszen óriási bajokból kellett volna kivezetni a nemzetet. A jó vezér a mi történelmünkben ritkaság, aki mégis akadt, az hős is, csoda is, ezért kiemelkedő példa akkor is, ha tényleges politikai szerepet játszhatott, mint Árpád, Hunyadi, Dózsa, Zrínyi (*Zrínyi, a költő*), Kossuth, Széchenyi (*Széchenyi hídja*), s akkor is, ha egyetemes rangú művészetével hatott, mint Petőfi vagy Bartók. Ők mind Illyés példakép-hősei a Rákosi-korban, számára ugyanis kulcskérdés a jó vezér hiánya vagy megléte. A hivatalos Rákosi-kultusz ugyan népünk bölcs vezérének nevezte ezt a személyt, de ezt egyre kevesebben hitték el a bolsevikok közül is. Csak a szovjet párt XX. kongresszusa (1956. február) teremtett olyan helyzetet, hogy – még mindig moszkvai utasításra – leválták őt 1956 júliusában. Utóda azonban az a Gerő Ernő lett, aki semmiben sem különbözött elődjétől. A Rákosi-kor mind ördögibb körreit végigjárva az igazán demokrata Illyés nem annyira újabb kiemelkedő történelmi személyiség színrelépésétől várta a helyzet radikális megváltoztatását, hanem inkább azt remélte, hogy nemzeti történelmünk nagy személyiségeinek példája arra bátorítja a népet, hogy megszólaljon „újra – fölségesen” (*Bartók*). Ezért van az, hogy bár a *Hunyadi keze* kezdetben a hadvezér-államférfi sírverse, ez átalakul az őrző-védő-gyógyító őrszellemévé, aki ebbéli tevékenységében soha meg nem pihenhet, hiszen őrzésre, jeladásra állandóan szükség van.

VI.

Az esszé, a publicisztika a véleménynyilvánítás szabadabb formái, ezért a diktatórikus egy-pártrendszer keretei között nem igazán kívánatosak. Németh Lászlónak például 1945 után sokáig alig volt módja esszéik közlésére. Illyésnek is csak korlátozottan. Azonban a lírai művek és a drámák mellett ezeket a műfajokat is felhasználta a szépirodalmi alkotások lényegi gondolatainak kifejtésére, megerősítésére. Ezekben az években néhány írói portréja jelent meg klasszikusokról s ezekben az igazság kimondása, érvényesítése kulcsmotívum. Fazekas Mihály főművének az a lényege, „hogy az elnyomásba nem kell beletörődni; azt, hogy bármily erős is a hajdú pálcája, egyszer a szegény is visszaüthet; vagyis azt, hogy lehet igazság – csak ki kell verekedni vagy – ügyeskedni!” (*Lúdas Matyi igaz története*, 1951).

Victor Hugo pályaképében a lényeg az igazságkeresés, a szabadság-eszme, az erőszak elítélése, s az a tézise, hogy „az irodalom célja: a Nép”. (*Victor Hugo védelme*, 1952). A Molière-esszé ugyanilyen szellemiségű: az igazság keresése, annak kimondása jellemzi a drámaíró, aki tudja, hogy „minél nagyobb egy igazság, annál egyszerűbben kell kifejezni”. Célja: „A nép nyelvén, a nép módján, a nép számára nevetségessé tenni egy világrendet...” (*Molière*, 1954). Babitsról szólva nyomatékosan idézi tőle: „Hiszek *igazságban*, mely túl van a politikán, életünk helyi és pillanatnyi szükségletein.” Általános tapasztalatként rögzíti az esszé: „olyan országokban azonban, ahol a levegőben járó szó fele hazug, a költő nem mozdulhat el a verse mögül: nincs érvényes mű emberi földzet nélkül.” (*Babitsról fiataloknak*, 1954). Halála után rajzolva portrét Nagy Lajosról, ugyancsak kiemelte, hogy „ő igazságra törekedett”. (*Róla magáról*, 1954) Szabó Lőrincet is az igazság és a valóság megismerésének vágya hajtotta, lényege „az igazszólás, a már megtörtént valóság kimondása”. (*Szabó Lőrinc vagy boncoljuk-e magunkat elevenen?* 1955).

Vitakozni a bolsevik irodalompolitikával évekig nem lehetett nyilvánosan. Sztálin halála után, 1953 nyarán Nagy Imre lett a miniszterelnök, s megindulhatott némi korrekció, a sztálinizmus legsúlyosabb szörnyűségeinek enyhítése. Valamivel nyitottabbá vált az irodalmi élet is. Publikációs tilalma után megjelent, a rádió is előadta Németh László egyfelvonását. A *Petőfi Mezőberényben* közlése egy irodalomtörténész (Bóka László) dühös tiltakozását váltotta ki a párt lapjában, ahol felelősségrevonást is követelt. Erre reflektált Illyés, aki visszautasította ezt a hangot, s védelmébe vette a művet, amely ugyan komor szemléletű, „De ki meri vallani, hogy hazánk és értékeink megbecsülése dolgában csak gyermekeink szorulnak oktatásra, s felnőtteink nem? Ki mondja, hogy egész irodalmunknak ifjúsági irodalomnak kell lennie? A kép olyasféleképpen zord, mint Petőfi halála...” (*Petőfi Mezőberényben*, Szabad Nép, 1954. december 28.)

Híressé vált, vitát is indító cikke szólt *A pesszimista versekről* (Irodalmi Újság, 1954. január 16.) E korban tilos volt pesszimistának lenni, az ilyennek mondott műveket megbélyegezték, hiszen a kommunizmust építjük, s ennél szebb és jobb nem lehet. Illyés szerint: „Az ember lehet pesszimista, a vers maga soha, lévén a jó tett minden formájában életigenlő.” S a Bartók-verssel egybehangzóan már ekkor kijelenti: „az emberiségnek nem kis győzelme, ha valami addig megnevezhetlent néven tud nevezni. Ezzel mintha annak rontó erejét is elvehetné. Ha megnevezem a bajt, azzal már az egészséget szolgálom.” A népköltészet kapcsán is arról értekezett, hogy a vers az igazságtól válik verssé: „Nem művész, aki mestersége mivoltát az évtizedes gyakorlás után végül is nem ilyenfajta szavakba foglalja össze: nincs izgalmasabb, mint az igazság! Az igazság nyugtalanító, lelkesítő – ihletszerű – megsejtése! Aztán az igazság szívós és ügyes kibontása! S végül az igazság kifejezése, bármi módon, bármi áron; seregestől vannak, akik életüket adták ezért.” (*A nép költészetéért*, 1954). A beszédről és az írásról elmélkedve tette fel a kérdést: „Ki gondolkodik helyesen? Aki az igazat keresi.” Máig tanulságos, amikor az írásról szól: „Az írás ott kezdődik, mikor az ember felelősséget érez egy alany és egy állítmány összefűzésekor is; mert az is becsületvizsga; állítás, amiért helyet kell állni. Egy életen át! Egy nemzet életén át!” (*Magyar beszéd*, 1954).

Ezeknek a prózai írásoknak egy része nem jelent meg az ötvenes években. Természetesen az a naplójegyzet sem 1954-ből, amely csak posztumusz vált ismertté. A *Tíz közmondásajánlat az igazságról* megerősíti, hogy Illyés életművében központi az igazság eszméje és annak érvényesülése.

VII.

A szellemi, az irodalmi élet 1956 tavaszától egyre inkább törekedett a demokratizálódásra. Ez értelemszerűen lapalapítási kísérletekkel is együtt járt. A nyárvégi laptervek között szerepelt egy olyan művészeti folyóirat is, amelynek a szerkesztőbizottságában Déry Tibor, Domanovszky Endre, Illyés Gyula, Kodály Zoltán és Lukács György vett volna részt. Az 1956. szeptember 17-i írószövetségi közgyűlésen az elnökség tagjai közül Illyés a második legtöbb szavazatot kapta. 1956. október 23-án Miskolcon érte őt, Szabó Lőrincsel vett részt irodalmi esten. Napokra ottrekedtek. Budapestre való visszatérésük után Illyés bekapcsolódott a forradalmi eseményekbe. Aktívan részt vett az Írószövetség munkájában, előterjesztések, nyilatkozatok megszövegezésében, aláírásában. A visszaemlékezések egyöntetűen tanúsítják, hogy többször vállalt lecsendesítő, higgadtságra intő, kiegyensúlyozó szerepet a forrófejű forradalmárok, a sztálinizmusukból kiábrándulók körében. A Moszkva-barát Illés Bélától tudható, hogy október végén Illyés fölajánlotta neki segítségét, ha bajba kerül. Az október 31.-én Petőfi Párt néven újjáalakuló Nemzeti Parasztpárt néhány napos történetében is meghatározó a szerepe, az új nevet is ő adta. (A változtatásra azért volt szükség, mert a kommunista Erdei Ferenc a régi néven kezdte meg a párt szervezését.) Szóba került az is, hogy népművelési miniszter lehetne. November 3-án egy francia nyelvű felhívást szeretett volna a rádióban felolvasni, amelyet *A világ minden országának íróihoz és irodalmi szerveihez* intézett, de ezt Tildy Zoltán államminiszter nem engedélyezte. (Közlése: Hítel, 1991. november 13.)

„Egy meggyötört, halálos veszedelembé juttatott kis nép igazsága ügyében és mégis a teljes igazság ügyében, vagyis – mert az igazság oszthatatlan – a ti ügyetekben is szólok a tigris karmaiba esett énekesmadár – talán utolsó sikolyával. Tízmillió magyar néz elszánt nyugalommal a maga halála, de akár nemzete kipusztítása elé, ha elkezdett szabadságharcát nem viheti győzelemre.” „Félremagyarázás” azt hirdetni, hogy „a munkások és parasztok ellen tört ki felkelésünk. Író vagyok, született ellensége a hazugságnak, született hirdetője a valóságnak. E minőségemben teszek hitet: két szememmel láttam, ezt a forradalmat, mely minden előzetes szervezettség nélkül tört ki, munkás és paraszt származású diákok kezdték, paraszt származású katonák döntötték el és ipari munkások biztosították.”

A francia szöveg egyelőre ismeretlen, magyarra fordítása talán a szerző munkája. A kézirat a tihanyi kőasztal egy rejtett repedésében, kis üvegbe rejtve maradt fenn, 1989-ben került csak elő. Szerencsére, mert az 1956 utáni megtorlásokban ezt a felhívást Illyés sem úszhatta volna meg börtön nélkül.

Az Irodalmi Újság november 2-án megjelent rendkívüli kiadású számában az első oldalon volt olvasható az 1950-ben keletkezett *Egy mondat a zsarnokságról*. Hat évet kellett várakozni a közlésére, s így is szinte az utolsó pillanatban jelent meg: 4-én hajnalban már szovjet tankok vonultak fel és lőttek a főváros utcáin. Hatása így még döbbenetesebb lehetett. Ez a vers olyan kegyetlenül igaz és őszinte, a heves bírálatból senkit és semmit ki nem vonóan ostromozó, hogy a sztálinista terror idején való – illegális – közlése valószínűleg nem lehetett volna olyan felrázó hatású, mint a győzelmesnek látszó pillanatban. November 4-e után viszont, bármennyire szörnyűvé vált ismét a magyarság helyzete, ez a tiltott vers buzdító erejű lehetett. A sokszor ismétlődő alaptézis: „zsarnokság van” valóban a legegyszerűbben és legpontosabban fejezte ki a bolsevik diktatúra lényegét, általánosan a szabadság totális hiányát.

A november 4-e utáni hetekben Illyés továbbra is aktív volt. November 20-án tagja annak az öttagú íróküldöttségnek, amely a szovjet városparancsnoksággal tárgyal – a magyar belügyi szervek képviselőinek jelenlétében – a letartóztatásokról. Az Írószövetség elnöksége másnap beszélt meg egy nyilatkozatot, amelyet Háy Gyula fogalmazott meg. Az ülésen többen bírálták Háy szövegét, megalkuvónak tartva azt. Illyés állt ki Háy mellett, így a nyilatkozat másnap meg is jelent. Ez a nyilatkozat aggodalmát fejezte ki a letartóztatások miatt, a termelőmunka újraindítását támogatta, s a művészetek szabadságát, az igazmondás kötelességét hangsúlyozta. Illyés érte el azt is – Illés Bélával közbejárva a szovjet városparancsnokságon –, hogy Erdei Ferencet helyezték szabadlábra. November 4-e után hétről hétre változott a Kádár-kormány magatartása, s ez mindjobban korlátozta az ellenállni próbáló, októbert forradalomnak tartó társadalom s benne az írók lehetőségeit. Az Írószövetség utolsó taggyűlése 1956. december 28-án volt, ekkor fogadták el a *Gond és hitvallás* című dokumentumot. A jegyzőkönyv tanúsága szerint – bár a Tamási Árontól származó szöveg előzetes véleményezésében Illyés részt vett –, a taggyűlésen érdemben nem szólalt meg. A belügyminiszter 1957. január 18-án felfüggesztette az Írószövetség működését, majd áprilisban fel is oszlatta a szervezetet. Megszűntek az irodalmi folyóiratok. Decemberben bevezették a rögtönítélő bíraskodást, megkezdődött írók, újságírók letartóztatása, majd elítélése. Illyést nagyfokú publikációs korlátozás sújtotta 1960 tavaszáig: elutasították verseskötetét, drámáját. 1958-ban, amikor pártállásfoglalás született a népi írók mozgalmáról, abban az egész mozgalmat, s a meghatározó szerepet játszó Illyést is harmadikutas, nacionalista, tehát ideológiai szempontból elfogadhatatlan szerzőnek minősítették.

Közben a tovább folytatódó diktatúrában az *Egy mondat a zsarnokságról* a kivágott címerű zászlókkal együtt megkezdte diadalútját a halhatatlanságba.